

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Филология факультеті

Қазақ тілі білімі кафедрасы

Мамаева Гүлнар Бейсенқызы

Филология ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор

**Пән атауы: “Қазақ тілінің
терминологиясы”**

Астана, 2022

Дәріс тақырыбы: Терминжасамның семантикалық тәсілі

Қарастырылатын мәселелер:

- Семантикалық тәсілдің терминологияда қолданылуы;
- Нөлдік сөзжасамдық жұрнақ теориясының семантикамен байланысы.

Қазақ тіл білімінде А.Байтұрсынұлы семантикалық тәсіл арқылы жасаған терминдер қаншама.

Мәселен, сөз, сөйлеу, сөйлем, буын, дыбыс, түбір, жұрнақ, қосымша, жалғау, шылау, үстеу, демеу, одағай, жазу, ереже, деректі, жалқы, жалпы, ашық, тұйық, жуан, жіңішке [1, 182-255].

01

Қазақ грамматикасында: «Лексика-семантикалық тәсілде сөздің құрамы, тұлғасы ешбір өзгеріске түспейді, өзгеріс тек сөздің мағынасында ғана болады. Сөз дыбыстық, морфемнің құрамын сақтай отырып, тілдегі бұрынғы қолданылып жүрген мағынасының үстіне жаңа мағына қосып алады, тілде жаңа мағынасында да қолданыла бастайды. Сөздің тек мағынасында өзгеріс болғандықтан, бұл тәсіл лексика-семантикалық тәсіл аталған».

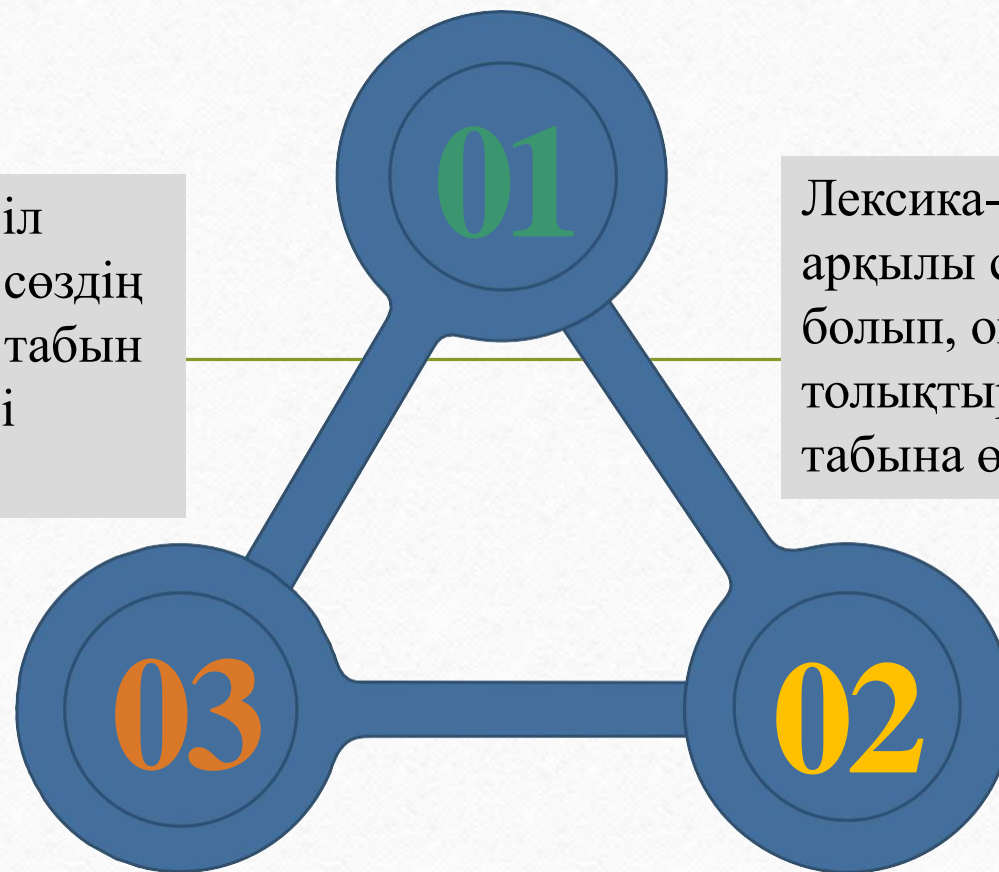
02

Семантикалық тәсіл арқылы терминнің жасалуы терминологияның барлық саласына қатысты. **Мысалы, көз, тері, тұқым (биология); ақыл, қайсар, тәлім, тәрбие (педагогика), әскер, әмір, ант, нысана (әскери іс); қан, оба, сүзек (медицина)** [3, 72].

В.П. Даниленко лексика-семантикалық тәсіл арқылы әдеби тілдегі бар сөздерден мағынасын өзгерту арқылы термин жасау әдеттегі және өнімді тәсіл деп санайды. Өйткені күнде қарқынды өсіп жатқан терминнің бәріне жаңа сөз табу, сөз жасау өте қиын екені белгілі. Сондықтан тілде бар сөздерден термин жасауға тура келеді [6, 187].

Мәселен, қазақ тіліндегі *дайындық*, *бөгет*, *бәсеке*, *бүгу*, *жұлқу* сөздері мен күнделікті өмірдегі қысқа дайындық, балаға бөгет болма, өтуге бөгет болма, көйлектің етегін бүгу, оны жұлқыма сияқты қолданыстардағы *дайындық*, *бөгет*, *бүгу*, *жұлқу* сөздері спортта белгілі мәндегі терминдер.

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздің сөз табын сақтауы да, сөз табын ауыстыруы да мүмкін екені дәлелденген.

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөз жаңа мағынаға ие болып, омоним сөздер қатарын толықтырып, сөз басқа сөз табына өтеді.

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздердің басқа сөз табына көшудің ішкі заңдылықтары ашылған.

Нөлдік сөзжасамдық жұрнақ теориясы семантикалық тәсілмен тығыз байланысты. Семантикалық тәсілде сөздің құрамында ешқандай өзгеріс болмай, өзгеріс тек сөздің мағынасында болады.

Тіл білімінде қосымшасыз сөзжасам нөлдік морфема арқылы сөзжасам деп танылды. Бұл идеяны орыс тіл біліміне енгізген **В.В. Лопатин**.

Қазақ тіл білімінде бұл мәселені алғаш көтерген ғалым – **Н.Оралбаева** [6, 190].

Option 04

Suitable for all categories
business and personal
presentation

Suitable for all categories
business and personal
presentation

1

А. Омарова: «Сөзжасамдық нөлдік жұрнақтар қазақ тілінің сөзжасамдық жүйесінен белгілі орын алады және ол ерте замандардан тілдің сөзжасам жүйесінде белгілі қызмет атқарып келеді. Сөзжасамдық нөлдік жұрнақтар арқылы жасалған туынды сөздер түрлі сөз таптарының сөзжасамынан орын алып, олардың жаңа сөздермен толығуына қызмет етіп келеді. *Оларды атасақ, төмендегідей: 1) зат есім, 2) сын есім, 3) есімдік, 4) үстеу, 5) одағай*» [5, 206].

2

Семантикалық тәсілде терминжасамдық бірлік аталмай, сөздің мағынасы өзгертіні айтылады, мағынаны не өзгертетіні айтылмайды. Олай болса, семантикалық тәсілдің де өз терминжасамдық бірлігі болуы керек.

3

Фердинанд де Соссюр: «Мағына бар жерде оны білдіруші бар, тілдің таңба белгілеуші мен белгіленушіден тұрады деп көрсетті. Осы теориямен байланысты белгілеуші дыбыстық құрамнан көрінбегенде, ол нөлдік морфема болады деген пікір қалыптасты» [4, 191].

Әдеби тілдегі байырғы сөздерден семантикалық тәсіл арқылы нөлдік жұрнақпен термин жасалғанда уәждеме сөз мағынасында үлкен өзгеріс болады.

Мысалы:

Ой жоқ боп, жүрек шоқ боп, құр *екпін* боп,
Сұнқардай сорғалаған келді Баян.
Желдей жынды есалаң *екпінді* боп,
Заулап тұрған отқа өзім түспедім бе?!

Бір мезгілде *екпіндетіп*, долдандырып,
Бір мезгіл жыны буып күбірлетті.

Жоғарыдағы мысалда әдеби тілдегі екпін сөзі және одан жасалған екпінді екпіндетіп туынды түбірлерінің қолданысы келтірілді. Олардың мағынасы түсінікті, талдауды керек етпейді [6, 192].

01

Семантикалық терминжасам терминология салаларының бәрінде белгілі дәрежеде қызмет атқарады.

02

«Геология, геодезия және география» сөздігінен мысал:
адыр, айдын, аймақ, ақық, алаң, алтын, алмас, аңғар, нәсіл, атырап, төбе, тұз, тұмсық, шың, шық, ылди т.б.

03

Мәселен, *аңғар* деген сөз тілде бірнеше мағынада қолданылады.

Мысалы: Мына бізге тап берген аттыны да енді ғана аңғардым (Ә. Сәрсенбаев). Сарынды сөз аңғарын біл, қарағым (Ғ. Орманов).

04

Ал *географияда аңғар* – тау аралығы, сай-сала арасы деген ғылыми ұғымды білдіретін семантикалық тәсіл арқылы нөлдік жұрнақпен жасалған термин.

Тіліміздегі байырғы сөздердің осындай түрлі лексикалық бірлік дәрежесіне жетуі – семантикалық сөзжасам тәсілінің, нөлдік жұрнақтың сөзжасамдық қызметінің нәтижесі.

01

Семантикалық тәсіл арқылы терминжасамға уәждеме болған сөз көбіне тілде бұрынғы өз мағынасында қолданыла береді. Осыдан семантикалық тәсіл арқылы жасалған термин мен әдеби тілдегі оған уәждеме болған, бірақ тілде өз мағынасында сақталған сөз бір-бірімен омоним сөзге айналады.

02

Әйкесі терминнің уәждеме болған сөзден мағынасы өзгерген, себебі ол – ғылыми, техникалық ұғымның атауы, оның тілдегі жай сөзден өзіндік ерекшелігі бар.

Ол туралы В.П. Даниленко жақсы айтқан, ол төмендегідей: «Природа термина как знака, т.е. семиотическая его сущность, не совпадает полностью с обычным словом общелитературного языка. Она сложнее, чем у слова общего употребления».

Түрколог ғалым К. Мұсаев: «Халықтық лексиканың терминденуі, лексика-семантикалық тәсіл, жалпы қолданыстағы сөздердің терминге айналуы, жалпы әдеби тілдегі сөздердің терминденуі, сөз мағынасының алмасуы, жалпы қолданыстағы сөздерге жаңа арнаулы мағына жүктеу, тілдегі сөздерді терминологиялық мағынада жұмсау, сөз мағынасын өзгерту», – деп аталып жүргендігін айтады.

Терминологиядағы семантикалық тәсілдің жалпы тілдегі семантикадан тағы бір басты айырмашылығы- жалпы әдеби тілде сөз мағынасының алмасуы арқылы жаңа сөздің жасалуы жалпы лексикалық өріс ішінде, яғни тілдің үлкен жүйесінің шеңберінде болып жататын процесс болса, терминологияда бұл процесс тілдің екі жүйесінің арасында немесе терминологиялық өрістер арасында жүріп жатады [4, 201].

В. Виноградов термин жасаудың семантикалық тәсілінің жалпы әдеби тілдегі семантикалық тәсілден айырмашылығы жалпы әдеби тілде сөздің семантикалық тұрғыдан өзгеріске ұшырауы терминологиядағыдай емес, ұзақ эволюциялық процесс екенін айтады.

В.П. Даниленко да осы пікірді қолдап, терминологияда тілде бұрыннан бар сөздің семантикалық тұрғыдан өзгеріске ұшырап, жаңа мағынаға бейімделуі үшін ұзақ мерзімнің қажет емес екендігін атап көрсетеді [2, 139].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 445 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы, 1998. – 184 б.
3. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
4. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 240 б.
5. Омарова А. Қазіргі қазақ тіліндегі нөлдік морфема. – Алматы, 2004.-253б.
6. Мамаева Г. Қазақ тілінің терминжасам жүйесі: монография / Г.Мамаева – Алматы: «ССК» баспасы, 2019. – 304 б.
7. Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің терминологиясы мәселелері. – Алматы: «Абзал-ай» баспасы, 2013. – 400 б.

Назарларыңызға рақмет!